

NGHIÊN CỨU NGHI LỄ CÚNG TẾ TIẾT HẠ ĐIỀN QUA NGUỒN THƯ TỊCH HÁN NÔM: TRƯỜNG HỢP THỜ CÚNG THẦN LINH Ở TỈNH PHÚ THỌ

Nguyễn Thị Hoàng Yên

Viện Hán Nôm

Tóm tắt: Lễ Hạ điền là một lễ thức, một công đoạn trong sản xuất nông nghiệp của cộng đồng làng Việt và có sự tham gia của phần lớn dân làng. Lễ cúng này có vai trò quan trọng trong các lễ thức nông nghiệp ở phần đông các làng, cầu mong mưa thuận gió hoà, mùa màng bội thu. Ý nghĩa của lễ cúng Hạ điền thể hiện mối quan hệ gắn bó giữa con người với thiên nhiên. Đồng thời, lễ cúng này là sinh hoạt văn hoá tín ngưỡng của người dân Phú Thọ xưa. Thời điểm diễn ra lễ cúng thường vào tháng 5, tháng 6 Âm lịch. Lễ vật cúng là những sản phẩm nông nghiệp mang đặc trưng địa phương. Địa điểm tổ chức cúng tế thường diễn ra tại đình. Thông qua nguồn văn bản tục lệ Hán Nôm của tỉnh Phú Thọ lưu trữ tại Viện Nghiên cứu Hán Nôm, chúng tôi khảo cứu nghi lễ cúng tiết Hạ điền nhằm tìm hiểu nghi thức tín ngưỡng nông nghiệp truyền thống, một sinh hoạt văn hoá của làng xã xưa phản ánh khát vọng của người dân về cuộc sống bình yên, no đủ.

Từ khóa: Hạ điền, nghi lễ, nông nghiệp, thần linh, tỉnh Phú Thọ

Nhận bài ngày 15.11.2024; gửi phản biện, chỉnh sửa, duyệt đăng ngày 20.01.2025

Liên hệ tác giả: Nguyễn Thị Hoàng Yên; email: hoangyenhanom@gmail.com

1. ĐẶT VẤN ĐỀ

Theo Bùi Xuân Đính, "Lễ Hạ điền là một nghi thức của tín ngưỡng nông nghiệp, cũng là một lễ thức, một công đoạn trong sản xuất nông nghiệp của cộng đồng làng Việt, mở đầu vụ cấy lúa, thời điểm cụ thể tùy thuộc vụ lúa chiêm hay lúa mùa. Các làng đồng mùa thường tiến hành vào một ngày tốt, giáp tiết tiểu thử (đầu tháng sáu) đúng một tháng sau lễ Gieo mạ. Câu ca "Tua rua đi bắc mạ mùa/Tiểu thử đi bừa cấy ruộng nông sâu" thể hiện thời điểm tiến hành hai lễ tiết Bá cốc và Hạ điền ở các làng đồng mùa. Ở các làng đồng chiêm, lễ Hạ điền thường tiến hành khoảng đầu tháng một, hai tháng sau lễ Gieo mạ.

Có sự chênh lệch về khoảng cách thời gian từ lễ Bá cốc (gieo mạ) đến lễ Hạ điền (cấy lúa) giữa vụ mùa và vụ chiêm là do đặc điểm của cây mạ và cây lúa của hai vụ, được dân gian đúc kết "Mạ chiêm ba tháng chưa già/Mạ mùa tháng rười ắt là chẳng non". Điều này liên quan đến tiết trời, thời tiết diễn ra mùa vụ.

Lễ Hạ điền có vai trò quan trọng trong các lễ thức nông nghiệp ở phần đông các làng. Trước hết phải cày bừa kỹ thửa ruộng công thuộc hạng "nhất đẳng điền" ở gần bệ thờ thần Nông hoặc gần khu cư trú của làng. Trên ruộng cấy một cây nêu là cây tre bánh tẻ, cao, thẳng, đủ ngọn, cành, không bị sâu bệnh ở giữa; xung quanh cây nêu cấy một ít cây khoai nước và để một số bó mạ. Cùng với việc chuẩn bị ruộng cấy, còn phải cử chúa đồng (hay người xuống đồng), phải là một lão nông tri điền khỏe mạnh, không bị dị tật, vợ chồng song toàn, đông con nhiều cháu (đủ cả trai, gái) gia đình khá giả. Sau lễ tế (hoặc lễ cầu) thần Nông tại ruộng hoặc ở đình, chúa đồng mặc áo đỏ, chít khăn đỏ, cấy một vài cây mạ quanh

cây nêu. Trên bờ, đông đảo dân làng đánh trống, té nước, huýt sáo... tượng trưng cho tiếng sấm, gió và mưa, ngụ ý cầu mưa thuận gió hòa, để cho lúa sinh trưởng tốt, mùa màng bội thu. Sau khi làm lễ này, các gia đình mới tiến hành cấy lúa."¹

Hơn nữa, Phú Thọ là vùng đất nằm trong cái nôi của văn hoá lúa nước, là tỉnh sản xuất nông nghiệp là chính. Chính vì thế, các địa phương thường tổ chức nghi lễ cúng tiết Hạ điền để cầu mong mùa màng bội thu.

Về diện tích tỉnh Phú Thọ trong lịch sử, Phú Thọ được coi là vùng đất tổ cội nguồn của Việt Nam. Tương truyền tại nơi đây các vua Hùng đã dựng nên nhà nước đầu tiên của Việt Nam - nhà nước Văn Lang, kinh đô là Phong Châu, tức xung quanh thành phố Việt Trì ngày nay.

Thời Hùng Vương, nhà nước Văn Lang được chia thành 15 bộ, trong đó Phú Thọ thuộc bộ Văn Lang, trung tâm của nước Văn Lang. Thời An Dương Vương, quốc hiệu Âu Lạc, Phú Thọ thuộc huyện Mê Linh. Dưới thời Bắc thuộc (từ năm 111 trước Công nguyên đến thế kỷ thứ 10), Phú Thọ thuộc quận Mê Linh, Tân Xương, Phong Châu. Thời kỳ phong kiến độc lập nhà Lý Trần, Phú Thọ thuộc lộ Tam Giang. Từ thời nhà Lê đến đầu triều nhà Nguyễn (1428 - 1891), phần lớn tỉnh Phú Thọ ngày nay thuộc tỉnh Sơn Tây trừ huyện Thanh Xuyên và huyện Yên Lập thuộc tỉnh Hưng Hóa (huyện Thanh Xuyên nay là 3 huyện Tân Sơn, Thanh Sơn và Thanh Thủy; huyện Yên Lập thuộc phủ Quy Hóa nay thuộc tỉnh Phú Thọ). Năm Minh Mệnh thứ 12 (1831), nhà vua đã tiến hành cải cách hành chính, đổi tất cả các trấn trong nước là tỉnh, phân lại địa giới các tỉnh, chia tách một số huyện lớn...

Sau khi đánh chiếm Bắc Kỳ, tỉnh Hưng Hóa được chia thành nhiều tiểu quân khu: tiểu quân khu Tuyên Quang, tiểu quân khu Lào Cai, tiểu quân khu Yên Bái... Sau khi cắt đi 16 châu, 4 phủ và hai huyện Trấn Yên, Văn Chấn để thành lập các đạo quan binh, khu quân sự, tiểu quân khu, Toàn quyền Đông Dương đã điều chỉnh một số huyện của tỉnh Sơn Tây sang, cộng với các huyện còn lại để thành lập tỉnh Hưng Hóa mới. Ngày 5 tháng 5 năm 1903, Toàn quyền Đông Dương ký nghị định thành lập thị xã Phú Thọ trên cơ sở làng Phú Thọ thuộc tổng Yên Phú, huyện Sơn Vi, đổi tên tỉnh Hưng Hóa thành tỉnh Phú Thọ. Khi đó tỉnh Phú Thọ gồm có 2 phủ (Đoan Hùng, Lâm Thao), 8 huyện (Tam Nông, Thanh Thủy, Sơn Vi, Thanh Ba, Phù Ninh, Cẩm Khê, Hạ Hòa, Hạc Trì) và 2 châu (Thanh Sơn, Yên Lập).²

Việt Nam là nước nông nghiệp gắn với nền văn hoá sản xuất lúa nước. Vì vậy, rất nhiều hoạt động thực tiễn, sinh hoạt văn hoá làng xã và tâm linh đều gắn với mùa màng, thể hiện mong muốn của người dân cầu mong mưa thuận gió hoà, mùa màng bội thu. Khảo cứu từ một số văn bản tục lệ tỉnh Phú Thọ viết bằng chữ Hán, chữ Nôm được lưu trữ tại Viện Nghiên cứu Hán Nôm, chúng tôi sẽ tìm hiểu nghi lễ cúng tiết Hạ điền về thời gian, địa điểm diễn ra lễ cúng, lễ vật cúng tế, nguồn kinh phí mua sắm lễ vật, lệ kính biếu và thụ lộc sau khi cúng tế.

2. NỘI DUNG

2.1. Thời gian và lễ vật cúng tiết Hạ điền

Lễ vật dâng cúng thường là các sản phẩm có sẵn ở địa phương, vì vậy mang đặc trưng của địa phương đó. Ví dụ, các tỉnh đồng bằng có nhiều sông, hồ, ao thì lễ vật cúng có các món ăn được chế biến từ cá. Phú Thọ là tỉnh trung du miền núi, lễ vật được nhiều thôn xã cúng thường là lợn, gà, xôi, trâu cau, rượu, bánh trái...

Qua các văn bản tục lệ Hán Nôm của một số địa phương ở tỉnh Phú Thọ được lưu trữ tại

¹ Bùi Xuân Đính (2022), Bách khoa thư làng Việt cổ truyền, Nxb Chính trị quốc gia sự thật, Hà Nội, tr.643-644.

² Theo trang web http://svhttdl.phutho.gov.vn/tin/gioi-thieu-ve-tinh-phu-tho_125.html

Viện Nghiên cứu Hán Nôm, chúng tôi thống kê các loại lễ vật được người dân tỉnh Phú Thọ chuẩn bị vào dịp cúng Hạ điền.

Bảng 1. Lễ vật cúng Hạ điền

TT	Tên sách	Ký hiệu	Ngày	Lợn	Gà	Xôi	Trầu	Rượu	Bánh	Khác
1.	Phú Thọ tỉnh Cẩm Khê huyện Phú Khê tổng Xuân Ứng xã tục lệ (Xuân Ứng)	AFa12/2	1/6							1 cổ gà
2.	Phú Thọ tỉnh Cẩm Khê huyện Phương Xá tổng Phương Xá xã tục lệ (Phương Xá)	AFa12/2	ngày tốt							Hoặc thịt trầu, bò, lợn, hoặc 5 lễ gà xôi, chuối
3.	Phú Thọ tỉnh Cẩm Khê huyện Trương Xá tổng Phú Lạc xã tục lệ (Phú Lạc)	AFa12/4	1/6					2 bình		2 cổ gà
4.	Phú Thọ tỉnh Cẩm Khê huyện Vân Bán tổng Thuy Liễu xã Mạch Lũng thôn tục lệ (Mạch Lũng)	AFa12/7	15/4			+	12 miến g	1 bình		3 cổ gà
5.	Phú Thọ tỉnh Hạ Hoà huyện Y Sơn tổng Thanh Hương xã tục lệ (Thanh Hương)	AFa12/16	1/5			+	+	+		1 cổ gà
6.	Phú Thọ tỉnh Lâm Thao phủ Sơn Vi huyện Do Nghĩa tổng Vu Từ xã tục lệ (Vu Từ)	AFa12/24	1/6			+	+	+		lợn hoặc gà
7.	Phú Thọ tỉnh Phù Ninh huyện Hạ Giáp tổng	AFa12/17	11/5			+	+	+		2 cổ gà